

Krajewska, Hanna

Szkoły i nauka religii - udział łódzkich protestantów w procesie kształcenia młodzieży 1820-1914

Rozprawy z Dziejów Oświaty 40, 59-86

2000

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

HANNA KRAJEWSKA

SZKOŁY I NAUKA RELIGII – UDZIAŁ ŁÓDZKICH PROTESTANTÓW W PROCESIE KSZTAŁCENIA MŁODZIEŻY 1820–1914

Opiekunowie szkół i wpływ na sprawy finansowe 1828–1875

Oderwanie organizacyjne szkoły elementarnej od parafii nastąpiło za czasów pruskich. W Księstwie Warszawskim proces tworzenia tego typu szkoły był już zaawansowany. Jedną z najważniejszych ustaw Izby Edukacyjnej było wydane 12 I 1808 r. „Urządzenie szkół miejskich i wiejskich elementarnych”¹. Stanowiła ona podstawę prawną do organizowania szkolnictwa nie tylko w czasach Księstwa, ale w niektórych przepisach przetrwała niemal całe stulecie.

Konstytucja Królestwa Polskiego z 27 XI 1815 r. w art. 76 wymieniała Komisję Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wśród komisji rządowych, powierzając jej sprawy oświatowe. Ten model przetrwał do 1831 r. W komisji zasiadali również członkowie wyznań ewangelickich: Samuel B. Linde i ksiądz Karol Diehl².

Według przepisów z 11 III 1817 r. została ustanowiona funkcja organizatora szkół początkowych. Mógł nim zostać świecki lub duchowny członek społeczności. Do jego obowiązków należało „zaprowadzanie szkoły, uporządkowanie już istniejących, oraz zapewnienie funduszków na utrzymanie nauczycieli”³.

Szkołami opiekował się natomiast tzw. Dozór szkolny, w skład którego wchodził „burmistrz miasta, miejscowy proboszcz każdego wyznania oraz dwóch-trzech znakomitych obywateli”⁴. Dozór miał dbać o potrzeby szkoły, nauczyciela i uczniów.

Podstawą utrzymania szkoły była tzw. składka szkolna, którą płacić mieli wszyscy mieszkańcy. W tym czasie dzielono ich na 4 klasy, stosownie do zaможności. Przepisy wymieniały, kogo należy zaliczyć do poszczególnych klas opłat. W miastach, w tym także w Łodzi, podział składki przeprowadzał burmistrz wraz z ławnikami. Jednym z ważnych elementów był fakt, aby nauczyciel nie pobierał pieniędzy bezpośrednio od rodziców ani tym bardziej od uczniów.

¹ E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego 1807–1831*, Warszawa 1960, s. 164–170.

² T. Manteuffel, *Centralne władze oświatowe na terenie b. Królestwa Kongresowego (1807–1915)*, Warszawa 1929, s. 53.

³ E. Podgórska, *Ibidem*, s. 14.

⁴ *Ibidem*, s. 15.

Na wydatki szkoły składała się pensja nauczyciela pobierana kwartalnie lub rocznie, czynsz za wynajem pomieszczenia, opłaty za opał, książki i pomoce szkolne. Dość wcześnie pojawiły się tzw. „etaty”, czyli plany budżetowe, sporządzane początkowo raz na trzy lata.

Chociaż w Łodzi już w 1826 r. powstała osobna klasa dla dzieci wyznania ewangelickiego, a w 1829 r. zorganizowano drugą szkołę elementarną w Łódce, to w dozorze obu tych szkół był początkowo tylko miejscowy proboszcz katolicki. Pastor Friedrich Metzner przybył do miasta dopiero pod koniec 1827 r. i objął urządowanie w roku następnym. Z tego też powodu ludność ewangelicka uzyskiwała swego przedstawiciela w osobie pastora dość późno, bo dopiero w 1828 r.⁵

Kryzys ekonomiczny i powstanie listopadowe 1831 r. odbiło się na budżecie szkoły w Łódce. W 1832 r. nie uregulowano 195 opłat na 392 zapisanych mieszkańców. Deficyt w kasie szkolnej wyniósł 506 zł 6 gr.⁶ Szkołę zamknięto od 1 I do 15 VII 1832 r., gdy zabrakło na pensję dla nauczyciela. W tych warunkach część dzieci pobierała naukę u prywatnych nauczycieli.

Tym samym kończył się pierwszy, początkowy okres nauczania elementarnego w Łodzi. Na kształt szkoły duży wpływ mieli mieszkańcy – wszak to oni płacili składkę. Mogli więc Niemieccy koloniści wymagać od władz wprowadzenia j. niemieckiego i nauczania religii protestanckiej. Treść i sposób nauczania były jednak uzależnione od ogólnych przepisów.

Rok 1832 zapoczątkował zmiany w sposobie funkcjonowania szkoły. Choć nadal podstawą istnienia szkoły była składka mieszkańców, to po raz pierwszy kasa miejska włączyła się finansowo w jej utrzymanie. Odtąd stale partycypowała w budżecie w wysokości 300 złp. rocznie. Szkoła katolicko-ewangelicka w Łódce nie otrzymywała w tym czasie zasiłku z kasy miejskiej. Powstała w 1840 r. żeńska szkoła elementarna, do której uczęszczały dziewczęta różnych wyznań, utrzymywana była z kasy miejskiej oraz z kwot, które każda z trzech szkół elementarnych przeznaczała w swych wydatkach jako „zasiłek” dla szkoły żeńskiej.

5 VI 1833 r. powstała Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego, działająca poprzez ukształtowaną na wzór rosyjski Radę Wychowania Publicznego (30 IX 1833 – 1 X 1849)⁷. W skład Rady wchodził od 24 III 1834 r. jako wiryliści obaj prezesi „konsystorza Jeneralnego Wyznań Ewangelickich”⁸. Rada Administracyjna upoważniała KRSWDiOP do egzekwowania opłaty szkolnej na drodze administracyjnej, jeśli zaś trzeba, nawet w drodze egzekucji.

15 VII 1833 r. weszła w życie, podpisana przez rosyjskiego ministra oświaty Uwarowa nowa ustawa szkolna. Wprowadzała ona duże zmiany w organizacji władz szkolnych. W miejsce dotychczasowego dozoru szkolnego, w skład któ-

⁵ *Ibidem*, s. 21.

⁶ *Ibidem*, s. 23.

⁷ T. Manteuffel, *Centralne...*, *op.cit.*, s. 58–60.

⁸ Byli to: S. B. Linde 24 III 1834–24 VI 1837, hr. K. Grabowski 24 III 1834–30 VII 1839, Al. Engelke 24 IV 1837–30 VIII 1839, Al. Krusenstern 10 VII 1840–14 VIII 1848, Z. Kurnatowski 20 XII 1839–5 VII 1842, E. Faltz 5 VII 1842–14 VIII 1849.

rego wchodzili przedstawiciele miejscowego społeczeństwa ustawa powierzała stanowisko opiekuna duchownemu. Opiekun był „najbliższym stróżem szkoły”. Miał on pomagać inspektorowi „w dopilnowaniu skutku przepisów ustawą objętych”⁹.

W 1834 r. wydano polecenie przejścia obowiązków uchylonych dozorów przez ustanowionych opiekunów szkół. W Łodzi opiekunem został proboszcz parafii katolickiej ks. Józef Krygier. Kiedy jednak ze szkoły elementarnej na Starym Mieście wydzielono szkołę katolicką i ewangelicką (w nowym Mieście), opiekunem tej ostatniej został pastor E. Metzner. Stało się to już w 1834 r. Etat zatwierdzony przez władze przyznawał nauczycielowi 500 zł pensji. Na utrzymanie szkoły płacono początkowo 171 osób¹⁰.

Kiedy w 1852 r. zmarł pastor F. Metzner, opiekunem szkoły został kolejny, wybrany pastor Karl Gustaw Manitius (1853–1865). W szkole ewangelicko-katolickiej w Łódce przez długi czas uczyły się dzieci obu wyznań. Z biegiem czasu zaczęło uczęszczać do niej coraz więcej dzieci wyznania ewangelickiego. Z tego też powodu pastor K. Manitius podjął starania o przyznanie funkcji opiekuna właśnie jemu. W 1855 r. zwrócił się do Inspektora Szkoły Powiatowej Niemiecko-Ruskiej w m. Łodzi z prośbą o przeniesienie na niego obowiązków opiekuna¹¹. Początkowo zgody tej nie uzyskał, jednak po intensywnej wymianie listów kurator Okręgu Naukowego Warszawskiego zgodził się na jego nominację. W nowo powstałej sytuacji, ks. Henryk Plater stał się opiekunem szkoły katolickiej, a pastor K. Manitius dwóch szkół: wspomnianej ewangelickiej w Nowym Mieście i elementarnej katolicko-ewangelickiej w Łódce.

Kiedy w 1862 r. nastąpił wyraźny rozdział wyznaniowy szkół i utworzono jeszcze dwie ewangelickie, opiekunem wszystkich czterech został pastor K. Manitius. Jako opiekun, przez cały czas ustalał wysokość składki na utrzymanie szkół elementarnych ewangelickich i wraz z burmistrzem decydował o tym, kto będzie płacić. Miasto wówczas na każdą ze szkół przeznaczowało ze swego budżetu po 45 rubli. Pisał również sprawozdania dla superintendenta plockiego o stanie szkół i w miarę potrzeby korespondował z władzami szkolnymi oraz miejskimi. Miał prawo odwiedzać szkoły. Wpływ na obsadę nauczycieli był niewielki, niemniej polecenie pastora odgrywało dużą rolę (patrz nauczanie religii i nauczyciele).

Postępująca rusyfikacja kraju stwarzała granicę dla wszystkich liberalnych i bardziej samodzielných poczynań szkolnych. W najważniejszych władzach oświatowych zasiadają przedstawiciele duchowieństwa ewangelickiego i protestanci tylko do 1867 r. Z chwilą utworzenia Okręgu Naukowego Warszawskiego (18 VII 1867 – 4 VIII 1915) kuratorami i ich pomocnikami wybierani byli w zasadzie tylko Rosjanie.

⁹ *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego*, T. 1, Warszawa 1866, s. 175–197.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej APŁ), Archiwum miasta Łodzi (dalej AmŁ) sygn. 1682, Dowody do usprawiedliwienia rachunku kasy szkolnej ewangelickiej m. Łodzi tak co do przychodu jako i rozchodu za rok 1835/36, s. 17.

¹¹ APŁ, Inspektor Szkoły Powiatowej w Łęczycy sygn. 70, Szkoła Elementarna Katolicko-Ewangelicka w osadzie fabrycznej Łódce 1834–1845.

11 IX 1864 r. ukazuje się ukaz carski, 13 XII 1864 – reskrypt Komisji Rządowej WRiOP. Na ich mocy utworzono Dyrekcje Szkolne w guberniach, a naczelnikom powierzono dotychczasowe obowiązki opiekunów szkół elementarnych¹². Tym samym szkoła dostała się całkowicie pod wpływ władz świeckich.

W 1865 r. magistrat m. Łodzi otrzymał pismo z Rządu Gubernialnego Warszawskiego z poleceniem, aby dotychczasowi opiekunowie, a więc proboszcz i pastor, zdali protokolarne pieczęcie i akta szkół prezydentowi miasta. W lutym 1865 r. zarządzenie wykonano.

Odtąd bezpośrednim zwierzchnikiem szkół elementarnych w mieście został Naczelnik Łódzkiej Dyrekcji Naukowej, jednej z dziesięciu w kraju Ernest von Berg, który objął urząd 21 X 1864 r.

W grudniu 1865 r. zwrócił się do prezydenta m. Łodzi z poleceniem, aby akta szkół ewangelickich odłączone zostały od akt kościelnych. Odtąd prezydent miał ustanawiać rozkład składek na utrzymanie szkół elementarnych. Taki sposób finansowania miał zapewnić szkołom „większy jak dotąd rozwój”.

W 1868 r. kolegium kościoła ewangelickiego odsunięte zostało od spraw finansowych szkół.

W miarę potrzeby i uznania mógł naczelnik, zgodnie z przepisami ustawy, powoływać osobnych „nadzorców” szkół, lecz czynił to tylko w szczególnych okolicznościach. W 1866 r. na prośbę konsystorza ewangelickiego, który pragnął zapewnić szkołom ewangelickim specjalną opiekę duchownego, naczelnik przychylił się do wniosku i powołał pastora łódzkiej parafii ewangelicko-augsburskiej na dozorcę szkół elementarnych nr 1 i 4¹³. Dwie pozostałe powierzono opiece osobom cywilnym¹⁴.

Obowiązki „dozorcy” różniły się od tych, jakie sprawował opiekun. Pastor Alfred Modl miał „czuwać nad sprawowaniem się nauczycieli i nad gorliwym wykonywaniem poruczonych im obowiązków”. Musiał również „przedstawiać potrzebę szkolną” oraz „zawiadywać częścią naukową i moralną szkół elementarnych”.

Jako dozorca miał więc czuwać nad wszystkimi aspektami poprawy bytu szkoły, nie brał jednak, jak dotychczas, udziału w formowaniu planu budżetowego, nie miał też wpływu (tak jak dawniej) na treści nauczania.

Kiedy w 1868 r. pastorem mianowano Klemensa Bertholda Rondhalera, powierzono mu również funkcję „nadzorcę szkół elementarnych w Łodzi nr 1, 2, 4 oraz szkołę w Antoniewie”¹⁵.

W połowie lat 70. XIX w. całkowitą opiekę nad szkołą przejął naczelnik Łódzkiej Dyrekcji Szkolnej. W latach 80. powołał opiekunów spośród właści-

¹² *Zbiór przepisów administracyjnych...*, *op.cit.*, s. 505–507. T. Manteuffel, *op.cit.*, s. 66–68.

¹³ APŁ, AmŁ 1668, Szkoła Ewangelicko-Elementarna, korespondencja 1860–1869, s. 337.

¹⁴ O. Heike, *115 Jahre Kampf um die deutsche Schule in Litzmanstadt*, [w:] *Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift im Wartheland*, 1940, H. 2, s. 28 podaje, że dozorcą szkoły nr 2 był nauczyciel szkoły powiatowej Ksawery Balczewski, szkoły nr 3 kupiec Wilhelm Martin. Szkołę nr 4 miano powierzyć przejściowo pastorowi Ernestowi Bursche, który jednak nie był zatrudniony w Łodzi i dlatego nie mógł pełnić zaproponowanej mu funkcji.

cieli fabryk. W 1880 r. Juliusz Heinzl podjął się opieki nad szkołami nr 1–5 i 10, a trzy lata później jeszcze 13 i 14. Ludwik Meyer został „dozorcą” szkół nr 6–9, 11–12. W 1890 r. Henryk Grohman stał się „smotricielem” szkoły elementarnej nr 17¹⁶.

Tak więc w roku 1864 zakończył się bezpośredni wpływ kościoła na sprawy szkolne. Odtąd opiekunami szkół są jedynie ludzie świeccy, z Naczelnikiem Ł.D.Szk. na czele. W rewolucyjnych latach 1905–1907 do głosu dochodzi na krótko samorząd szkolny i komitety rodzicielskie. Ale ani te komitety, ani utworzone w 1907 r. Komisje szkolne (polska i niemiecka) nie posiadały w swych szeregach przedstawicieli duchowieństwa, choć było wśród nich wielu ewangelików.

Kantoraty

Kantoraty pełniły w kościele protestanckim podwójną rolę – były szkołami i domami modlitwy. Zakładano je wszędzie tam, gdzie nie można było jeszcze wybudować kościoła, na wsiach, dalekich przedmieściach, w miejscach odległych. Kościół protestancki w Królestwie Polskim znajdował się w zasadzie w diasporze – kantoraty miały więc duże znaczenie w dziejach poszczególnych grup ewangelickich. Do obowiązków kantora, według instrukcji, należała praca nauczyciela, a więc nauczanie dzieci pisania, czytania, rachunków i religii. Lekcje powinny zaczynać się od modlitwy i nią się kończyć. Jako kantor zobowiązany był do odprawiania w każdą niedzielę i święto nabożeństw w domu modlitwy, do śpiewania pieśni, odczytywania listów i czytania Biblii. Mógł udzielać ślubów i pogrzebów, nie wolno mu było jednak z tej okazji wygłaszać żadnych mów. We wszystkim, co robił, powinien być również posłuszny pastorowi. Kantor był człowiekiem świeckim, posiadającym uprawnienia do tego typu działalności i występującym w imieniu pastora¹⁷. Na wsiach kantorzy często nie posiadali wykształcenia pedagogicznego, byli to rzemieślnicy, rolnicy albo byli żołnierze. Kantorów wybierał pastor lub kolegium parafialne (od 1839 r.)¹⁸.

Liczba kantoratów spadała wciąż w sposób widoczny. Na początku XIX w. było ich około 900, w 1865 – 634, w 1896 – 329, w tym 105 nieobsadzonych¹⁹. Ukaz carski z 30 IV 1864 r. dzielił kantoraty na 3 kategorie: domy modlitwy (działały później według rozporządzenia MSW z 1896 r.), domy modlitwy będące jednocześnie szkołkami kościelnymi (dzieci uczono w niedziele

¹⁵ APŁ, Łódzka Dyrekcja Szkolna (dalej Ł.D.Szk.), sygn. 841, Akta Szkoły Elementarno-Ewangelickiej w Łodzi 1868–1871, s. 83.

¹⁶ E. Podgórska, *op.cit.*, s. 106.

¹⁷ E. Kneifel, *Das Kantoratswesen der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen*, [w:] *Kirche in Osten*, Bd. 17, 1974, s. 144.

¹⁸ *Zbiór przepisów administracyjnych*, *op.cit.*, s. 387.

¹⁹ *Gedenkenbuch zur 25-jährigen Jubelfeier der allgemeinen Prediger Synoden des Warshcauer Evangelisch-Augsburgischen Konsistorial Bezirk*, Warschau 1905, s. 66–67.

²⁰ Archiwum Historyczne w Petersburgu (CGJAP) fond 821, opis. 5, sygn. 1786, kantoraty w Guberniach państwa Polskiego 1902–1903, s. 13.

czytać, pisać i modlić się) oraz szkoły – kantoraty podległe Dyrekcji Szkolnej²⁰. Wszystkie pozostawały w zawiadywaniu Konsystorza.

Na zmniejszenie liczby kantoratów największy wpływ miał ukaz carski z 1870 r. Postanawiał on przekształcić szkoły konfesyjne w szkoły elementarne i upaństwowić ich budynki. Według ówczesnych raportów protestanckich w 1896 r. było tylko 15 kantoratów, które bez żadnej wątpliwości stanowiły własność kościoła, pozostałe miały statut państwowy lub nieuregulowany²¹.

Od 1889 r. działała konferencja kantoracka, zbierająca się co roku i omawiająca najważniejsze, aktualne sprawy. Najbardziej aktywny był pastor Al. Schoeneich z Lublina. Na synodzie w 1895 r. przedstawił katastrofalną sytuację kantoratów w Królestwie Polskim. W 1896 r. powołał komisję odpowiedzialną za zbadanie sytuacji w kantoratach, organizował również regularne kursy i konferencje²².

W 1910 r. było 315 kantoratów i 269 ewangelickich szkół elementarnych²³. Ukaz carski z 27 X 1905 r. gwarantował naukę religii w języku ojczystym, a wspomniane postanowienie z 31 I 1907 poszerzało prawo nauczania początkowego w j. ojczystym dla dzieci narodowości niemieckiej. W 1906 r. konsystorz polecił wypłacać pensje kantorom tylko poprzez kasę gminną. W 1912 r. stworzono kantoracką kasę ubezpieczeń. W 1913 r. Synod zalecił pastorom przekształcanie kantoratów²⁴ tam, gdzie to możliwe, w szkoły elementarne²⁵.

W Łodzi pierwszy kantorat utworzyła parafia Św. Trójcy 2 XI 1850 r. we wsi Dąbrowa. Wcześniej, bo już w 1820 r. istniała tu szkoła elementarna podlegająca władzom Królestwa²⁶. Utworzenie kantoratu w odległości 6 wiorst (3/4 godziny) od kościoła zawdzięczała parafia pastorowi F. Metznerowi. W latach 70. uczył tu Jan Kanwiszer. Po podziale parafii w 1884 r. kantorat przeszedł do św. Jana. Dokumenty długo milczą na temat jego działalności. Dopiero w trakcie wizytacji biskupa Paula Woldemara von Evertha w 1886 r. wspomina się, iż w kantoracie Dąbrowa jest szkoła, ale jej nauczyciel nie jest poświadczony. Chodziło prawdopodobnie o to, że nauczyciel nie zdał jeszcze egzaminu z języka rosyjskiego, co było wówczas warunkiem podstawowym do uzyskania licencji.

W 1890 r. uczył tu Gottlieb Pfeifer. W 1894 próbowano przekształcić kantorat tylko w dom modlitwy. W 1904 r. dokumenty podają, że uczył tu kantor

²¹ *Gedenkbuch, op.cit.*, s. 66–67.

²² *Gastpary, Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII w. do I wojny światowej*, Warszawa 1977, s. 328–331.

²³ E. Kneifel, *Das Kantoratwesen...*, *op.cit.*, s. 151.

²⁴ Jeśli kantorat pełnił funkcję szkoły, to nazywano ją w języku potocznym, a potem w literaturze naukowej, bardzo różnie: szkoła parafialna, religijna, wyznaniowa, kościelna albo kantoracka (*Gastpary, Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII w. ...*, *op.cit.*; T. Stegner, *Polacy – ewangelicy w Królestwie Polskim 1815–1914*, Gdańsk 1992).

²⁵ *Protokoll der XXXII Allgemeinen Pastoren Synode des Warschauer Ev.-Augsb. konsistorial Bezirk*, Warschau 1913, s. 36.

²⁶ E. Podgórska, *op.cit.*, s. 16. Autorka podała tę informację według akt Rady Administracyjnej K.P., których odpisy znajdowały się w posiadaniu prof. Warężaka.

Schetzke, następnie Edward Pepke²⁷, w 1913 r. Zielke i Jan Freytag. Spis kantoratów z 1903 r., uczyniony przez władze Warszawskiego Generał-Gubernatora, informuje, że w kantoracie było 500 osób.

Na przełomie wieków istniały w Łodzi dwie duże parafie, liczące po około 30 tysięcy wiernych. Miasto i jego przedmieścia rozwijały się w sposób żywiołowy i w postępie niemal geometrycznym. W tej sytuacji potrzeba stworzenia większej liczby kantoratów w odległych częściach miasta stawała się coraz bardziej paląca. Protokoły wizytacyjne obu parafii z lat 80. pełne są uwag na temat ciężkiej sytuacji dzieci niemieckich, zmuszonych uczyć się w szkole państwowej tylko w języku rosyjskim. Zdawano sobie sprawę, że ciężar finansowy nowych szkół ponieść musi parafia i wierni. Coraz częściej poruszano również te kwestie na corocznych synodach. Ogólna atmosfera stawała się coraz bardziej sprzyjająca tworzeniu się nowych kantoratów.

Pierwsza z inicjatywą wystąpiła parafia św. Trójcy. Pastor R. Gundlach założył w 1899 r. 5 kantoratów, w 1900 r. dodatkowo jeszcze jeden w Domu Sierot, który pełnił rolę szkoły. Połowa kantoratów znajdowała się w obrębie miasta, reszta na dalekich przedmieściach. W 1908 r. większość z nich przekształciła się w niemieckie szkoły elementarne. Zakładając kantoraty wyznaczono każdemu z nich dozór kościelny złożony z trzech osób. Dozór wyszukiwał odpowiednie miejsce, dbał o wybór nauczyciela i poziom finansów. Informacja o nowych kantoratach ukazała się w 1899 r. w „Rozwoju”. „Korzystając z zezwolenia konsystorza z Warszawy parafia św. Trójcy postanowiła stworzyć trzy kantoraty kosztem składek dobrowolnych. Zebrano ponad 2500 rubli. Jeden parafianin ofiarował się (bezimiennie) utrzymać czwarty kantorat”²⁸.

Na przedmieściach założono następujące kantoraty²⁹: Na Bałutach, przy ul. Młynarskiej, później Zawadzkiej 20 – 1 III 1899. Pierwszym kantorem był Gustaw Boehm³⁰. W 1908 r. prawdopodobnie przekształcono kantorat na szkołę bądź zamknięto. Następne wiadomości pojawiły się dopiero w 1928 r.

Na Żubardziu przy ul. Aleksandrowskiej 85 założono kantorat 20 III 1899³¹. Pierwszym nauczycielem był Edward (Julian) Müller, następnie Rudolf Ziebarth. Kantorat ten działał najdłużej, bo do początków I wojny, do 1914 r. Wśród mieszkańców budził duże zainteresowanie. Świadczy o tym zapis pani Wenske, przeznaczającej 1000 rubli na kupno placu pod budowę szkoły.

W Antoniewie Stokowskim uruchomiono w 1899 r. kolejny kantorat. Nauczycielem był Samuel Schamul. Wcześniej, w 1865 r. wspomina się w tym miejscu o szkole (nauczyciel Karol Kurz). Kantorat działał do 1908 r., kiedy to przekształcono go w niemiecką szkołę elementarną³².

²⁷ AP.Ł., Parafie i Stowarzyszenia z terenu Łódzkiej Diecezji Ewangelicko-Augsburskiej (dalej PiSzTŁDE-A), sygn. 57, Gemeindebuch der evangelisch-lutherischen Johannes Gemeinde zu Lodz, Bd 3, 1906-1921

²⁸ „Rozwój”, 1899, nr 83, s. 5.

²⁹ Żubardz włączono do Łodzi w 1906 r., Bałuty i Antoniew Stokowski w 1915 r.

³⁰ Nazwisko to występuje w aktach w różnej formie: jako Bem, Böhm, Behm. On sam podpisywał się G. Boehm.

³¹ AHwP, CGJAP, fond 821, op.cit., s. 107.

³² AmŁ, PiSTŁDEA, sygn. 34, Akta dot. własności kantoratu w Antoniewie Stokowskim 1928–1945.

W mieście kantoraty otworzono przy ul. Pańskiej 20 III 1899, kantorem był Robert Weinert, później uczyli tu nauczyciele: Ludwig Pelzer, Edmund Krüger, oraz Średniej 97 – 20 IV 1899. Nauczycielem został Adolf Liedtke. Oba zamknięto z powodów finansowych w 1908 r.

Parafia św. Jana prowadziła w XX w. 7 kantoratów. W 1899 r. pastor W. Angerstein obchodził 25-lecie pracy zawodowej. Wówczas to zrodził się pomysł, aby otworzyć kantorat. Myśl tę zrealizowano 15 II 1900 r., kiedy to na wniosek parafian założono „kantorat jubileuszowy pastora Angersteina” (Jubiläums-kantorat das Pastor Angerstein). Otrzymał on nr 1³³. Nauka zaczęła się od lata 1901 w budynkach parafii. Nauczycielem został Julisz Grams (1901–1906), następnie Edward Grun (1906–1914). Kantorat ten od początku nastawiony był na realizowanie celów szkolnych, pozyskiwał więc nauczycieli, a nie kantorów. 30 VIII 1903 r. przeniósł się do specjalnie wybudowanego budynku na terenie parafii. W gmachu tym znalazł również pomieszczenie na I piętrze dom dla dziewcz. Na parterze mieściła się szkoła.

Kolejne kantoraty powstały na wniosek pastora G. Manitusa, który w 1900 r. obchodził swoje 25 lat. 25 XI 1900 r. zebranie parafialne zdecydowało o utworzeniu następujących 4 kantoratów. Do zarządu wybrani zostali Edward Ende i Adolf Kühnel.

Kantorat nr 2 powstał przy ul. Milszej 33 (róg Lipowej, w domu Fuchsa). Pierwszym nauczycielem był Rudolf Ziebarth (1901–1903), następnie G. Hennig. Około 1910 r. kantorat przeniesiono na ul. Wólczańską 105³⁴.

Kantorat nr 3 powstał na ul. Rynkowej na Wodnym Rynku³⁵. Nauczycielem został Henryk Thiele. Z powodu braku środków finansowych kantorat ten został zamknięty około 1910 r.

Kantorat nr 4 założono przy Szosie Rokicińskiej. Pierwszym nauczycielem był Juliusz Kutzner (1901–1905), następnie Bertold Fibich (1905–1910), później Oskar Lenz.

Kantorat nr 5 otworzono przy ul. Nowo-Zakrzewskiej 68 w domu Adolfa Besserta. Nauczycielem był Oskar Lenz.

We wsi Nowe Chojny (przyłączonej do Łodzi dopiero w 1915 r.) powstał drugi, obok Dąbrowy, kantorat znajdujący się poza granicami miasta. Założony został 25 IV 1901 r. Nauczycielem był Juliusz Müller (1901–1902), następnie Karol Fitz.

Prawie wszystkie kantoraty powstały w latach 1899–1901. Utrzymywane były ze składek parafian. Nie zawsze parafia mogła sobie poradzić z prowadzeniem wszystkich wcześniej założonych. Dlatego też niektóre z nich z przyczyn finansowych rozwiązywano. W 1908 r. część z nich, jak już wspomniano, przekształciła się w niemieckie szkoły elementarne. Świadczy to o małych możliwościach kościoła protestanckiego w sferze oddziaływania zarówno na kanto-

³³ WP Angerstein, Andenken au die Jubelfeste in der St. Johannsgemeinde zu Łódź am 8 und 10 Oktober 1909, Łódź 1909, s. 15.

³⁴ AmŁ, ŁDSz, sygn. 2701, O kantorach i kantoratach, 1904–1911, s. 378.

³⁵ Akta podają też inne adresy: ŁdSz. 2698 – ul. Piotrkowska 271 (1901), sygn. 2701 ul. Targowa 73 (1910).

Kantoraty

Miejsce	Parafia	Data założenia	Odległość	Ilość osób 1903	Uwagi
Dąbrowa	św. Trójca	2 XI 1850	6 wiorst, 1 3/4 godziny	500	od 1884 r. przechodzi do parafii św. Jana
Antoniew Stokowski	św. Trójca	1899	-	-	w 1865 była tu szkoła elementarna w 1908 przekształcona ponownie w szkołę elementarną
Bałuty Młynarska - 1899 Zawadzka 20 - 1903	św. Trójca	1 III 1899	1 wiorsta	3900	w 1899 r. kolegium kościelne składało się z: Otton Schmidt, Teodor Kallenbach, Józef Certas. Zamknięte w 1908, ponownie otwarte w 1928.
Żubardź Aleksandrowska 85	św. Trójca	20 III 1899	1 wiorsta	4800	w 1899 kolegium kościelne składało się z: Juliusz Hoffman, Juliusz Witt, Wilhelm Weigelt. Zamknięty w 1914.
Łódź Pańska	św. Trójca	20 III 1899	1 wiorsta	4000	zamknięty w 1908. Kolegium kościelne w 1899: Teodor Scheibert, Robert Guze, Józef Getz.
Łódź, Średnia 97	św. Trójca	20 IV 1899	-	-	zamknięty w 1908 r. Kolegium kościelne w 1899: Karol Wutke, Robert Eszke, Adolf Gnauk
Łódź, Kantorat Jubileuszowy pastora Angersteina, Mikołajewska 60	św. Jan	15 II 1900	-	-	zamknięty w 1914 r.
Nr 2 ul. Milsza 33 róg Kijowskiej, dom Fuchsa	św. Jan	25 XI 1900	-	-	-
Nr 3 ul. Rynkowa przy Rynku Wodnym	św. Jan	25 XI 1900	-	-	zamknięty około 1910 r.
Nr 4 Szosa Rokocińska	św. Jan	25 XI 1900	-	-	-
Nr 5 Nowozakrzewska 68 w domu Adolfa Besserta	św. Jan	25 XI 1900	2-3 wiorsty	5000	-
Nowe Chojny, ul. Górska, dom Gruschke	św. Jan	25 IV 1901	2-3 wiorsty	100	w Zarządzie kantoratu byli: Jan Weilbach, Krzysztof Mutschke

raty, jak i na szkoły elementarne. Ten typ szkół podporządkowany był w dużym stopniu władzom świeckim, które narzucały program, jak i wpływały na obsadę nauczycieli. Gdy tylko otworzyła się możliwość posiadania większej liczby szkół z językiem wykładowym niemieckim, utrzymywanych w część z funduszy rządowych, pastory rezygnowali ze szkół- kantoratów. Religia w szkołach prowadzona była w uzgodnieniu z kościołem, więc nie opłacało się w dalszym ciągu ponosić kosztów, gdy rezultaty w obu szkołach były podobne (religia i język niemiecki).

Rozwój kantoratów uzależniony był od polityki oświatowej caratu opartej na zasadach wyznaniowych i narodowościowych. Ustawa z 1864 r. nie naruszała mocy prawnej norm i przepisów, obowiązujących w Królestwie od 1849, dotyczących m.in. szkół ewangelickich. Art. 30 traktował kantoraty jako szkoły prywatne, znajdujące się pod zarządem konsystorza ewangelickiego w Warszawie. Taka sytuacja dawała początkowo dużą swobodę w zakresie wychowywania dzieci. Dopiero w latach 70. na skutek ujemnych ocen powizytacyjnych, carat zaostrzył kurs wobec kantoratów i zwiększył wymagania w stosunku do nauczycieli³⁶.

Kantoraty liczyły do 4–5 tysięcy osób. Ich wielkość uzasadniona była lokalnymi potrzebami.

Łódzkie kantoraty z powodu niezbyt wielkich odległości znajdowały się wszystkie pod ścisłą kuratelą miejscowych pastorów. Owocowało to większym nadzorem i częstszymi kontaktami.

W dokumentach nie zachowały się prawie opisy kantoratów. Wiadomo, że najbardziej eleganckim był „Jubileuszowy kantorat pastora Angersteina”, który mieścił się w nowo wybudowanym budynku. Z protokołów wizytacyjnych wiemy, że np. w Nowych Chojnach lokal był brudny i zaniedbany³⁷. Egzystencja kantoratów zależna była od rozporządzeń władz wewnętrznych, postanowień synodów i hojności współwyznawców.

Szkoły łódzkie

Podstawę prawną organizacji publicznego szkolnictwa elementarnego w Księstwie Warszawskim stanowiło urządzenie szkół wiejskich i miejskich elementarnych z 12 stycznia 1808. W Królestwie Polskim zasady organizacji wychowania publicznego zatwierdzono w sesji Komisji Oświecenia 27 października 1815³⁸. Kolejne lata przynosiły zmiany w kierunku coraz większej rusyfikacji.

³⁶ R. Kucha, *Oświata elementarna w Królestwie Polskim w latach 1864–*, Lublin 1982, s. 71.

³⁷ AmŁ, PiSTŁDEA, sygn. 39, op.cit.

³⁸ *Historia wychowania*, pod red. Ł. Kurdybacy, Warszawa 1968, t. II, s. 164–173; E. Podgórska, *Szkoły rzemieślniczo-niedzielne w Łodzi (1838–1914)*, „Rozprawy z dziejów oświaty” 1962; J. Miąso, *Szkoły realne w Królestwie Polskim*, „Rozprawy z dziejów oświaty” 1964, T. VII; J. Miąso, *Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim w latach 1815–1915*, Wrocław 1966, s. 27; E. Podgórska, *Prywatne nauczanie elementarne w Łodzi w latach 1833–1870*, „Rocznik Łódzki” 1962, T. V.

W Łodzi działał przede wszystkim system oświaty publicznej. Prywatne szkoły, podobnie jak w całym Królestwie Polskim powstawały z dużymi oporami administracyjnymi.

Protestanczy mieszkańcy miasta posyłali swoje dzieci do szkół elementarnych i zawodowych: rzemieślniczo-niedzielnych, fabrycznych (druga połowa XIX w.) i nielicznych szkół średnich³⁹.

Niektóre z tych szkół, szczególnie elementarne miały przez pewien czas charakter szkół konfesyjnych. Większość z nich uwzględniała jedynie nauczanie religii protestanckiej w języku niemieckim. Wpływ kościoła protestanckiego był ograniczony wymogami edukacji publicznej.

Szkoły elementarne

W 1826 r. utworzono przy istniejącej od 1808 r. szkole łódzkiej klasę dla dzieci kolonistów. Zatrudniono również drugiego nauczyciela. Szkoła mieściła się na Starym Mieście, przy biurze Magistratu na ul. Kościelnej. Prowadziła dwie klasy: jedną z j. wykładowym polskim i religią katolicką, do drugiej uczęszczały katolickie dzieci zarówno polskie, jak i niemieckie oraz drugą z j. wykładowym niemieckim i polskim oraz religią proestancką.

W 1827 r., po wzniesieniu murowanego ratusza w rynku Nowego Miasta szkołę przeniesiono do starego, drewnianego domu magistrackiego w Starej Łodzi. Nowo utworzona klasa (j. niemiecki, religia protestancka) pozostała w domu miejskim. Szkoła, choć rozłączona, nadal stanowiła jeden organizm administracyjny.

W 1829 r. została założona druga szkoła elementarna, tym razem w osadzie fabrycznej zwanej Łódką. W wynajętym budynku była tylko jedna izba, w której uczyły się razem dzieci katolickiego i ewangelickiego wyznania. Tylko religii uczono osobno.

W wyniku starań dawną klasę dla młodzieży ewangelickiej przy szkole elementarnej w Starym Mieście przekształcono w 1834 r. w oddzielną jednostkę organizacyjną i nadano jej oficjalną nazwę: Szkoła Elementarna Ewangelicka. Szkoła mieściła się w wynajętym lokalu przy ul. Średniej 39, w pobliżu Nowego Rynku⁴⁰.

W 1836 r. w wyniku przekształcenia dotychczas zajmowanego domu na „zakład fabryczny” wynajęto od Fryderyka Hoffmana parterowy dom murowany (nr 95, niedaleko Rynku)⁴¹. Prawdopodobnie w końcu lat 40. szkołę przeniesiono do domu będącego własnością Gottfryda Kirsche na ulicę Średnią (Nowe Miasto nr 208)⁴².

³⁹ Szkoły te zostały szczegółowo opisane w następujących publikacjach: E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne w Łodzi w latach 1808–1914*, Łódź 1966; Też e., *Szkolnictwo elementarne Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego 1807–1831*, Warszawa 1960.

⁴⁰ AP.Ł., AmŁ 1609, Korespondencja, Wydział Oświecenia. Sekcja Szkolna, 1832–1842, s. 50.

⁴¹ E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne w Łodzi...*, *op.cit.*. Podaje na s. 35, że dom wynajęto w 1840 r., pod nr 92. Zachowane dokumenty: AmŁ., sygn. 1682, 1609, informują, że stało się to 19 VI 1936 r., a dom miał numer 95.

⁴² O. Heike, *115 Jahre Kampf um die deutsche Schule in Litzmannstadt*, [w:] *Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift im Wartheland*, 1940, H. 2, podaje na s. 6, że szkołę przeniesiono w 1851 r. E. Podgórska, *Ibidem...*, *op.cit.*, s. 35 – w 1843 r. Brak potwierdzenia w dokumentach, jednak do roku 1850 szkoła ta mieściła się już z pewnością na ul. Średniej.

Zasada wyznaniowego rozdziału szkół nie była w Łodzi przeprowadzana konsekwentnie. W szkole elementarnej ewangelicko-katolickiej w Łódce nadal uczyły się dzieci obu wyznań. Przy tak małej liczbie szkół w mieście (3) rozdział wyznaniowy był trudny, a okazał się niemożliwy w Łódce. Wynikało to z rozmieszczenia ludności i układu przestrzennego miasta. Jak zauważa E. Podgórska, „nie było w Łodzi odrębnych dzielnic narodowościowych, poza utworzonym odgórnie żydowskim rewirem na Starym Mieście. Najbardziej zwartą grupą ludność polska mieszkała na Starym Mieście i na peryferiach graniczących z okolicznymi wsiami. Niemcy najliczniej zamieszkiwali w Nowym Mieście i w Łódce, byli także rozsiani po całym mieście⁴³”.

W 1836 r. na skutek reskryptu Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego z 16 IV urządzono w szkole dwa oddziały, bez względu na wyznanie. W pierwszym miały uczyć się dzieci „początkujące”, w drugim „doskonalące się w czytaniu, pisaniu i praktycznych rachunkach”. Przepis zalecał także, aby własnej religii dzieci mogły „uczyć się bez przeszkód”.

Tymczasem sytuacja szkoły w Łódce uległa pogorszeniu z powodu wzrostu liczby uczniów. Pomimo dwóch izb szkolnych, tłok był w nich ogromny, „uczniowie bowiem w nich tak dalece są ściśnieni – pisał inspektor po wizytacji w 1845 r. – że ledwie poruszać się mogą... Zaduch w tych izbach z powodu natłoku dzieci jest tak nieznośny, iż obawiać się należy, aby stąd nie objawiły się tam choroby”⁴⁴.

6 IX 1845 r. szkołę przeniesiono z ulicy Piotrkowskiej 194 kilkanaście domów dalej, na Piotrkowską 218. W 1849 r. do szkoły zapisanych było 240 uczniów, uszczęszczało 195, w tym 90 uczennic. 90 osób było wyznania katolickiego, 112 ewangelickiego, 3 mojżeszowego. Dzieci uczyły się czytać głównie metodą zgłoskowania. Według raportu była to głównie młodzież niemiecka mająca problemy z wymową polską i rosyjską.

W 1860 r. zaczęły się zatargi, gdyż właścicielka nie chciała podjąć się reperacji wydzierżawionego domu. Szkoła została przeniesiona do nowego lokalu wynajętego od Tragutta Keilicha za 35 rubli rocznie. Dom mieścił się przy ul. Głównej nr hip. 1173. Na parterze były dwie duże sale, na górze – 4 pokoje i komórki dla nauczycieli⁴⁵.

W szkole dość szybko zaczęły przeważać dzieci wyznania protestanckiego. W 1845 r. było 250 protestantów i 158 katolików (razem 408 dzieci), w 1854 – 399 protestantów, 218 katolików, 5 żydów, razem 612.

Wizytacja superintendenta płockiego w 1850 r. przyniosła propozycję konieczności podziału szkoły. Aby to jednak nastąpiło, należało poczekać jeszcze kolejnych kilka lat.

⁴³ E. Podgórska, *op.cit.*, s. 26.

⁴⁴ AP.Ł, SPwŁ, sygn. 70, Szkoła elementarna katolicko- ewangelicka w osadzie fabrycznej Łódka 1834–1849.

⁴⁵ AP.Ł, AmŁ, sygn. 1669, Etat dla szkoły elementarnej katolickiej i ewangelickiej w Nowym Mieście Łodzi, powiecie łęczyckim guberni warszawskiej, 1860–1865, s. 70.

W 1861 r. doszło do rozdziału szkoły na katolicką i ewangelicką. Ta ostatnia otrzymała nr 2.

Obie szkoły ewangelickie mieściły się w wynajętych lokalach. Starania mieszkańców o wybudowanie osobnego gmachu, podejmowane wielokrotnie, spęzły na niczym.

Szkoły elementarne w Królestwie organizowane były od początku jako koedukacyjne. Powoli jednak ustalał się zwyczaj tworzenia żeńskich klas. W Łodzi pierwsze starania o założenie szkoły żeńskiej podjęto w latach 30. Mazowiecki Rząd Gubernialny zezwolił na jej uruchomienie dopiero w 1841 r. Szkoła mieściła się na Starym Mieście, w pierwszych latach w domu Jakuba Kamieńskiego, a w latach 50. u Karola Reymana przy ul. Zachodniej 37. Uczęszczały tu dziewczęta różnych wyznań⁴⁶.

Lekcje w szkole odbywały się 2 razy dziennie: trzy godziny przed południem i dwie po południu. Egzamin, czyli tzw. popisy szkolne przedstawiały wyniki prac.

W latach 40. część administracji Królestwa próbowała przeforsować projekt tworzenia wspólnych szkół dla Polaków i Niemców oraz dążyła do likwidacji ewangelickich szkół zborowych. Przeciwny temu był senator i konsystorz kościoła ewangelicko-augsburskiego, Juliusz Aleksander von Krusenstern, który, podobnie zresztą jak kurator Okręgu Naukowego, gen. Mikołaj Okuniew i sam książę namiestnik Iwan Paskiewicz uważali, że tego typu szkoły z j. wykładowym polskim przyczynią się do polonizacji Niemców, co nie było przecież celem polityki rosyjskiej w Królestwie. W Łodzi, pomimo starań władz duchownych nie udało się przeprowadzić podziału szkoły na przedmieściu Łódka, ponieważ plany te nie zyskały poparcia ogółu mieszkańców tej dzielnicy.

Do 1860 r. szkoły w Łodzi nie były konsekwentnie podzielone wyznaniowo. W szkole katolickiej na Nowym Mieście uczyły się także dzieci wyznania ewangelickiego, w szkole ewangelickiej – katolicy. Do wszystkich szkół uczeźszczały niekiedy również dzieci żydowskie.

Taka sytuacja musiała sprzyjać integracji środowiska na różnym poziomie. Te procesy zostały zahamowane na początku lat 60.

W rezultacie długotrwałych starań zwiększono liczbę szkół elementarnych. Ich powstanie zatwierdziła Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego 1 I 1862. Odtąd Łódź miała 5 szkół elementarnych katolickich (5 nauczycieli) i 4 elementarne ewangelickie (5 nauczycieli).

Rozmieszczenie szkół było uzależnione od możliwości wynajęcia odpowiedniego lokalu. I tak:

– szkoła ewangelicka nr 1 pozostała w lokalu na Nowym Mieście w domu G. Kirscha, przy ul. Średniej (427). W lokalu tym mieściła się jeszcze przez kilka lat⁴⁷.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 32–33.

⁴⁷ AP.Ł., AmŁ., sygn. 1687, Akta dotyczące się szkoły ewangelickiej w mieście Łodzi 1862–1864, s. 10.

– Szkoła ewangelicka nr 2 – znajdowała się w budynku wydzierżawionym od Traugutta Keilicha, przy ul. Główniej (1273)⁴⁸.

– Szkoła ewangelicka nr 3, od 1 I 1862 w domu Krystiana Bucholtza przy ul. Dzikiej, od 1 I 1863 – u Fryderyka Schwanke przy ul. Dzikiej 3⁴⁹.

Szkoła ewangelicka nr 4 – w domu Racheli Baehr, przy ul. Piotrkowskiej (684)⁵⁰.

Ponieważ w Łodzi szkoły znajdowały się tylko w lokalach wynajmowanych, a społeczność coraz bardziej była bogata, wystąpiono do władz miejskich z propozycją budowy własnych gmachów dla szkół. W 1865 r. władze miejskie wydzieliły dwa place pod budowę szkół ewangelickich: przy ul. Konstanyńskiej i drugi u zbiegu Piotrkowskiej i Emilii. Budowa jednak, podobnie jak i innych szkół, pozostała w sferze projektów i niezrealizowanych zamierzeń.

Po upadku powstania styczniowego, a ściślej od wprowadzenia w życie nowych przepisów szkolnych na mocy ukazu z 30 VIII 1864 r. i dalszych przepisów wykonawczych, bezpośrednim zwierzchnikiem szkół elementarnych w Łodzi został naczelnik Łódzkiej Dyrekcji Szkolnej, jako jednej z dziesięciu w kraju.

Następne lata przyniosły postępującą rusyfikację. 5 II 1869 r. zniesiono uchwałą Komitetu do Spraw KP istniejący podział szkół według narodowości i wyznania i wprowadzono nomenklaturę szkół przyjętą w Rosji⁵¹. 14 XII 1871 ukaz carski wprowadza obowiązek nauki czytania i pisania w j. rosyjskim w szkole elementarnej. W Łodzi nazwa „szkoła elementarna ewangelicka” przetrwała jedynie w dokumentach do 1873 r. Później używa się już tylko nazwy: szkoła elementarna nr ... W tym momencie kończy się wpływ kościoła na szkołę. Jej konfesyjny charakter ukryty jest teraz w statystyce. Podział szkół tu zastosowany mówi o szkołach chrześcijańskich i żydowskich. Nie używa się jednak tych nazw oficjalnie. W szkołach chrześcijańskich uczą się dzieci wyznania katolickiego i protestanckiego. Rzadko zdarza się, aby w 100% do jednej szkoły uczęszczały dzieci danego wyznania.

Do początków XX w. jednym z nie rozwiązanych problemów w Królestwie Polskim była sprawa powszechności nauczania. Łódź również nie znalazła wyjścia z tego problemu. Istniało duże przepełnienie w szkołach elementarnych. W 1883 r. liczba szkół początkowych, zwanych też niekiedy miejskimi, które opłacano ze składek ludności, wynosiła 16, w 1900 – 24, a więc niewspółmiernie mało do liczby mieszkańców.

Sytuacja w Łodzi była jeszcze gorsza niż w całym Królestwie, a rozwój sieci szkolnej również nie nadążał za przyrostem ludności. Biorąc pod uwagę wszystkie typy szkół – początkowe publiczne, zawodowe, kantorackie i prywatne, to i tak znaczny procent dzieci w wieku szkolnym nie był objęty nauczaniem.

⁴⁸ AP.Ł, AmŁ, sygn. 1668, op.cit., s. 714.

⁴⁹ AP.Ł, AmŁ, sygn. 1688, Akta dotyczące się szkoły ewangelickiej w mieście Łodzi 1862–1864, s. 32.

⁵⁰ AP.Ł, AmŁ, sygn. 1668, op.cit., s. 572.

⁵¹ E. Staszynski, *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim (od powstania styczniowego do I wojny światowej)*, Warszawa 1968, s. 17.

Według spisu powszechnego z 1897 wśród protestantów wyznania augsburskiego około 50% mężczyzn i 40% kobiet umiało czytać i pisać. Lepiej ta sytuacja przedstawiała się wśród osób posługujących się językiem polskim (60% – 50%). Porównując z łódzkimi katolikami (40% – 33%) protestanci wypadają korzystniej⁵² i z pewnością zawdzięczają to większemu zwracaniu uwagi na sprawę wychowania szkolnego. Na tle ogółu mieszkańców Królestwa, z których na początku XX w. 65% stanowili analfabeci, protestanci łódzcy reprezentują grupę uczącą się więcej niż inni⁵³.

Rewolucyjne lata początku XX w. zmieniły również sytuację w szkolnictwie łódzkim.

31 I 1907 postanowienie cara poszerzyło prawo nauczania początkowego w j. ojczystym na dzieci narodowości niemieckiej. W tej sytuacji władze oświatowe zezwoliły na urządzenie osobnej Kasy szkolnej dla ludności niemieckiej i zwolnienie jej od udziału w ogólnej zbiórce. Wybrana reprezentacja przekształciła się w niemiecką Komisję szkolną. Szkoły łódzkie podzielono według narodowości. W 1912 r. istniały 2 szkoły rosyjskie, 23 polskie, 21 niemieckie i 10 żydowskie⁵⁴. Szkoły niemieckie najczęściej kojarzono z ewangelickimi. Nie nadawano im jednak już nazw konfesyjnych. Z zachowanych sprawozdań szkolnych, protokołów i dokumentów wynika, że w większości szkół, w tym także niemieckich, uczyły się dzieci wyznania ewangelickiego i katolickiego. Często jednak w szkołach niemieckich przeważały jednak dzieci protestantów.

Szkolnictwo średnie

Podobne zjawisko tworzenia szkół narodowych istniało w dziedzinie szkolnictwa średniego – ogólnego i zawodowego. W 1845 r. przeniesiono z Warszawy do Łodzi Szkołę Realną Niemiecko-Rosyjską. Jako szkoła z językiem niemieckim i rosyjskim służyła głównie społeczności niemieckiej, w tym także przemysłowcom, którzy w dużej mierze preforsowali budowę jej nowego gmachu przy Nowym Rynku. W latach 1853–1856 szkoła, zwana w Łodzi „rusko-niemiecką”, zaspokajała aspiracje nie tylko środowiska przemysłowej Łodzi, ale i regionu. Po zatwierdzeniu w dniu 20 maja 1862 ustawy o wychowaniu publicznym wszystkie szkoły realne zostały skasowane. Na jej miejscu w Łodzi utworzono niemiecką szkołę powiatową specjalną⁵⁵.

W 1866 r. stała się ona Niemieckim Gimnazjum Realnym, w którym po pewnym czasie zaczęli przeważać Polacy. Gimnazjum po wizycie w 1868 r. ministra oświaty D. Tołstoja przemianowano w roku następnym na Wyższą

⁵² Pierwaja vseobszaja perepis naselenija Rossijskoj Imperii 1897, t. 54, Petrkowskaja Gubernija, 1903. Wg spisu w Łodzi mieszkało 24.912 mężczyzn i 27.579 kobiet ewangelików augsburskich posługujących się na co dzień j. niem. i 1.685 mężczyzn i 1.126 kobiet mówiących po polsku. Umiejących czytać i pisać było: 12.492 mężczyzn i 11.809 kobiet (j. niem.) i 997 mężczyzn i 581 kobiet (j. polski).

⁵³ *Historia wychowania*, T. II, op.cit., s. 646.

⁵⁴ AP.Ł., ŁDSz, 858, O szkołach naczalnych, 1912.

⁵⁵ J. Miąsło, *Szkolnictwo zawodowe*, op.cit., s. 103.

Szkołę Rzemieślniczą⁵⁶. Szkoła cieszyła się nie tylko poparciem burżuazji, ale i społeczności łódzkiej, ponieważ była dostępna dla dzieci średniozamożnych mieszkańców. Od 1891 r. szkołę zaczęto przekształcać. W 1899 r. miała już profil techniczny i nosiła nazwę Szkoły Rękodzielniczo- Przemysłowej.

W 1886 r. powstały dwa gimnazja: męskie i żeńskie. Istniało także kilka pensji żeńskich, zarówno polskich, jak i niemieckich (np. gimnazjum A. Rothart utworzone w 1878 r.⁵⁷. W 1906 r. założono Polskie Gimnazjum Męskie oraz Niemieckie Gimnazjum Realne (męskie). 15 X 1910 to ostatnie otrzymało własną siedzibę u zbiegu ulic Rozwadowskiej 7 z Nowospacerową (dziś róg Zamenhofa i al. Kościuszki)⁵⁸.

Aktywność społeczności niemieckiej na polu oświaty jest szczególnie widoczna po 1907 r. Do głosu dochodzi wówczas szkolnictwo o charakterze narodowym.

Szkoły fabryczne

1/12 VI 1882 wydano w Rosji ustawę obligującą przemysłowców do umożliwienia nauki pracującym w ich zakładach dzieciom⁵⁹. Łódzkie władze szkolne popierały tę akcję, zalecając jednocześnie Magistratowi, aby zwolnił fabrykantów od ogólnych powinności, tj. opłaty na cele szkół miejskich, w której oni partycypowali. Od 1876 r., a więc jeszcze przed wydaniem ustawy, otworzył szkołę przyfabryczną dla dzieci (chłopców) kadry urzędniczej i robotniczej K. Scheibler⁶⁰. Od 1882 r. zaczęto powstawać coraz więcej szkół przyfabrycznych. W 1912 r. istniało już w Łodzi 21 tego typu szkół⁶¹.

Po 1908 r. wielu Niemców, posyłających swoje dzieci do szkół fabrycznych, przeniósł je do utworzonych miejskich niemieckich szkół elementarnych. Dzieci polskich robotników na ogół dalej pozostawały w placówkach przyzakładowych, jako że większość fabrykantów niemieckich ani wówczas, ani później nie prowadziła względem nich dyskryminacyjnej polityki. W styczniu 1900 przy pierwszej ochronie Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności, na bazie dwuklasowej szkoły elementarnej utworzono szkołę rze-

⁵⁶ Tenże, *Szkoły realne w Królestwie Polskim, op.cit.*, s. 109.

⁵⁷ *Denkschrift anlässlich des 50-jährigen Bestehens des Gymnasiums von A. Rothert, 1878–1929*, Łódź 1929.

⁵⁸ *Gedenschrift aus Anlaß des 20-jährigen Bestehens des Deutschen Gymnasiums zu Lodz*, Łódź 1928; *Deutsche Mittelschule in ehemaligen Kongreßpolen Deutschen Knabengymnasiums zu Lodz*, „Volksfreund Kalender” 1928, s. 122–130; *Das Lodzer Deutsche Gymnasium. Im Spannungsfeld zwischen Schicksal und Erbe, 1906–1981*, Berlin-Bonn 1982; E. Weigelt, *Das Lodzer deutsche Gymnasium Gedenschrift zur Gründung des LDG an 29 XI 1906 und zur Feier des 50 Jubiläus in Weinheim*, [w:] Weichsel Warthe Schriffter, H. 1, Weinheim brw.; F. Weigelt, *Penne, Pauker und Pennäber eine Gedenschrift für die Lodzer Deutschen Gymnasium 1866–1944*, Wuppertal 1972.

⁵⁹ A. M. Blumenfeld, *Warszawskij Fabrycznyj Okrug, Otczel za 1885 g.*, Pietierburg 1886, s. 15.

⁶⁰ J. Wasiaak, *Pierwsze szkoły fabryczne w Łodzi*, „Przegląd Włókienniczy” 1962, T. XVI, nr 3, s. 179–182.

⁶¹ K. Badziak, *Prywatne szkoły fabryczne w Łodzi w końcu XIX w.*, „Zeszyty Naukowe UŁ”, 1975, S. I, z. III, s. 129.

mieślniczą, przy ul. Smugowej 10. Fundatorami tej szkoły byli Geyerowie, którzy dla potrzeb szkoły wybudowali nowoczesny gmach przy ul. Wodnej 9. Szkoła kształciła przyszłych robotników zaznajamiając ich z obsługą maszyn włókienniczych i ich budową. Nauka trwała 3 lata. Z ramienia Towarzystwa Dobroczynności zarządzał szkołą prezes, pastor R. Gundlach, który organizował liczne kwesty publiczne celem zebrania funduszków na dalszą działalność. Właściwy rozwój szkoły nastąpił po 1905 r.⁶²

Szkoły rzemieślniczo-niedzielne

W wyniku starań podjętych przez władze miejskie i przedstawicieli łódzkiego rzemiosła, z cechem tkaczy na czele, komisja Rządowa SWPiOP, zgodnie z uznaniem projektu przez Radę Wychowania Publicznego, zezwoliła na otwarcie szkoły rzemieślniczo-niedzielnej w Łodzi – 8 I 1838 r. Jej społeczna rola polegała głównie na likwidowaniu analfabetyzmu wśród młodych terminatorów⁶³. Dla szkoły niedzielnej przeznaczono lokale szkół elementarnych na Starym i Nowym Mieście, oraz w Łódce, gdyż były one wolne w dni świąteczne i niedzielne.

Łódzka szkoła niedzielna pomyślana była początkowo jako dwuoddziałowa: oddział niższy dla terminatorów „mniej usposobionych” i oddział wyższy dla bardziej zaawansowanych w początkowej nauce czytania i pisania. W 1846 r. zorganizowano dwie szkoły rzemieślniczo-niedzielne.

Dalsze zamiany w organizacji szkół niedzielnych nastąpiły w 1862 r. Utworzono wówczas, na wzór szkół elementarnych, oddziały według wyznań: osobno dla terminatorów wyznania ewangelickiego i katolickiego. Zorganizowano dwie klasy katolickie i dwie ewangelickie, które zwano także szkołami: katolicką nr 1, 2 oraz ewangelicką nr 1, 2. Każda klasa sporządzała osobne sprawozdania roczne, mimo że budżetowo były nadal tylko dwie jednostki organizacyjne.

Od połowy lat 80. wyznaczono sześć szkół elementarnych, przy których odbywała się nauka dla młodzieży rzemieślniczej.

Odtąd do każdej z sześciu szkół niedzielnych uczęszczali wszyscy terminatorzy z jej rejonu, tak katolicy, jak i ewangelicy. Wraz ze zwiększeniem liczby szkół przyjęto nową organizację. Stosownie do postępu w nauce terminatorzy uczęszczali do jednej z czterech klas – wstępnej, pierwszej, drugiej lub trzeciej. Taka struktura przetrwała zasadniczo do I wojny światowej.

Szkoły prywatne

Ustawa dla prywatnych instytucji naukowych, guwernerów i nauczycieli domowych zatwierdzona została 30 stycznia 1841.

Prawo zorganizowania w Łodzi pierwszej prywatnej szkoły elementarnej męskiej otrzymał 2 IX 1835 r. Mikołaj Olszewski⁶⁴. Od 1852 r. uczęszczały do

⁶² J. Miąso, *Szkolnictwo zawodowe...*, *op.cit.*, s. 222–224.

⁶³ E. Podgórska, *Szkoły rzemieślniczo-niedzielne w Łodzi (1838–1914)*, „Rozprawy z dziejów oświaty” 1962, t. V, s. 75–110.

⁶⁴ AP.Ł, ISP w Ł., sygn. 69, Szkoła elementarna w Łodzi 1835–1857.

niej także dziewczęta. Z każdym rokiem wzrastał również procent dzieci wyznania ewangelickiego.

22 IV 1843 Jan Frank otworzył szkołę prywatną elementarną dla dzieci wyznania ewangelickiego. Do szkoły miała uczęszczać młodzież męska, lecz chodziły do niej także dziewczęta⁶⁵. Szkoła mieściła się przy ul. Piotrkowskiej 168. Uczęszczało do niej około 60 osób. Gdy przekonano się, że nauka prowadzona jest dobrze i prawidłowo, do szkoły zaczęły przybywać również dzieci katolickie.

18 VIII 1853 r. Krystian Frejer uzyskał pozwolenie na zorganizowanie prywatnej szkoły elementarnej dla młodzieży męskiej wyznania ewangelickiego. Prawdopodobnie szkółka ta powstała w miejsce prywatnej Jana Franka i przetrwała do powstania styczniowego. Od samego początku uczęszczali do niej chłopcy wyznania ewangelickiego i katolickiego, a od drugiego roku jej istnienia przyjmowano także dziewczęta.

W 1864 r. podano w spisie urzędowym, że w Łodzi są czynne dwie szkoły prywatne elementarne utrzymywane przez nauczycieli Kessela i Frejera. Szkoła Kessela była prowadzona prawdopodobnie za zaprzestaniu nauczania przez Olszewskiego.

Obok oficjalnych szkół prywatnych, dzieci uczyły się u nauczycieli prywatnych, którzy nie posiadali urzędowego upoważnienia do uprawiania zawodu pedagoga.

Jak ustaliła E. Podgórska, większość młodzieży uczącej się w tak zwanych szkółkach „pokątnych” była płci żeńskiej i przeważnie wyznania ewangelickiego. „Wynikało to w pierwszym rzędzie z tego, że rodzice niechętnie posyłali swe córki do szkoły żeńskiej, do której było zbyt daleko z dzielnic peryferyjnych, w których głównie zamieszkiwali koloniści ewangeliccy osiedleni tam w czasie regulacji Łodzi”⁶⁷.

11 IX 1870 nakazur Okręgu Naukowego Warszawskiego Teodor Witte wydał zarządzenie nakazujące zamknąć w Łodzi prywatne szkoły elementarne.

W latach 80. zaczęły powstawać liczne szkoły bez zezwolenia władz. „Najwięcej tego rodzaju tajnych szkół było prowadzonych w j. niemieckim”⁶⁸. Uczyły się w nich dzieci na ogół ludności robotniczej, która trzymała się swego wyznania i języka ojczystego. W tej sytuacji władze zaczęły ponownie udzielać zezwoleń dla osób podejmujących nauczanie prywatne. Byli to tzw. „nauczyciele domowi”, którzy uzyskiwali uprawnienia po zdaniu specjalnego egzaminu. Mieli oni prawo nauczania przedmiotów wymienionych w dokumencie. Ten typ szkoły wyróżniał się tym, że klasy były stosunkowo nieliczne i nie przestrzegano w nich podziału młodzieży według wyznań.

Jednym z osiągnięć 1905 r. była większa niż dotąd możliwość zakładania szkół prywatnych – początkowych i na średnim poziomie. Zawsze jednak liczba szkół była zdecydowanie mniejsza niż aktualne potrzeby miasta.

⁶⁵ AP.Ł, ISP w Ł., sygn. 86, Szkoła elementarna prywatna ewangelicka w Łodzi 1841–1859.

⁶⁶ E. Podgórska, *Prywatne nauczanie...*, *op.cit.*, s. 89–105.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 102.

⁶⁸ E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne w Łodzi...*, *op.cit.*, s. 113.

Nauczyciele religii protestanckiej 1826–1914

Kiedy w 1826 r. utworzono przy istniejącej szkole łódzkiej osobną klasę dla dzieci kolonistów, zatrudniono również drugiego nauczyciela. Został nim Fryderyk Otto⁶⁹. Uczył on po niemiecku i po polsku. Jako kantor wykładał również podstawy religii protestanckiej. Za swoją pracę otrzymywał 400 złp.

Władze rządowe widziały w szkole czynnik przyspieszający polonizowanie się przybyszów. Już w 1827 r. wniesiono na niego skargę do dozoru szkolnego. Osadnicy pisali, iż nauczyciel obrażał ich „słowami szykanującymi, nazywając szwabami i innymi temu podobnemu wyrazami”. Pomimo prób nie udało się zlikwidować zatargu i gdy doszło do zaognienia sprawy F. Otto został usunięty z posady⁷⁰. Jego miejsce zajął 2 VI 1830 Karol Mikinas, nauczyciel pracujący wcześniej w Sobiesękach i Sieradzu. Był to również człowiek konfliktowy i dość szybko musiał opuścić Łódź.

W 1832 r. zatrudniono Gotfryda Kirsche⁷¹. Był to człowiek o dużej wiedzy i umiejętnościach. Do Polski przybył w 1825 r. ze Śląska (ur. 23 IV 1804). Początkowo pracował w polskich domach, później w szkole w Pabianicach. Następnie w 1832 r. został powołany do Łodzi. Oficjalną nominację otrzymał 24 XII 1834, kiedy to nastąpił podział szkoły na ewangelicką i katolicką. G. Kirsch pracował również jako kantor i organista w parafii św. Trójcy, prowadził także szkółkę rzemieślniczo-niedzielną. Pozostał na swym stanowisku do 1869 r., jako organista pracował do 1872 r.⁷²

Rosnąca stale liczba dzieci spowodowała, że w 1857 r. zatrudniono jako drugiego nauczyciela Adolfa Buchholtza⁷³. Na stanowisko to mianowany został przez Kuratora Okręgu Naukowego Warszawskiego. W kościele św. Trójcy został również pomocnikiem kantora. A. Buchholtz urodził się 27 VI 1833 w Grzebieńcu. Uczył się w domu, ponieważ ojciec był nauczycielem szkoły elementarnej. Kolejne nauki pobierał w Brzezinach, a następnie u swego brata, kantora w kościele ewangelickim w Nowosolnej, uczył się muzyki kościelnej i śpiewu. Egzamin wymagany do nauczania religii złożył przed pastorem I. Künzel w Nowosolnej. Kwalifikacje na nauczyciela szkoły elementarnej otrzymał 31 V 1851. Od 1852 r. uczył w Polichnie, potem przeniósł się do Łodzi⁷⁴.

W 1858 r. uzyskano również zgodę na przyjmowanie do szkoły dziewczynek w wieku 5–11 lat. W 1859 uczyło się tu 125 chłopców i 40 dziewczynek. Ten stan – około 170 uczniów – utrzymał się przez długie lata. Następcą A. Buchholtza, po jego śmierci w 1865 r., został Leopold Engel. Urodził się 20

⁶⁹ AP.Ł., ŁDSz. 839, Elementarno-ewangelicka szkoła w mieście Łodzi, 1834–1860, s. 33.

⁷⁰ AP.Ł., Am.Ł., 1644, Szkoła elementarna, organizacja 1808–1869, s. 32.

⁷¹ AP.Ł., Am.Ł., sygn. 1687, Akta dotyczące się szkoły ewangelickiej elementarnej w mieście Łodzi, 1862–1864, s. 9.

⁷² O. Heike, *Die deutsche Minderheit in Polen bis 1939*, Leverkusen 1985, s. 76–77.; AP.Ł., ISPwŁ., sygn. 69, op.cit.

⁷³ AP.Ł., Am.Ł., SYGN. 1668, S. 261

⁷⁴ E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne w Łodzi*, op.cit., s. 39; O. Heike, *115 Kampf*, op.cit., s. 15–17.

VI 1833 w Aleksandrowie. Egzamin nauczycielski zdał w 1862 r. Początkowo uczył w Pabianicach⁷⁵.

14 X 1870 r. w szkole zaczął pracować Karl Pik, od 1873 – Ludwik Bräutigem⁷⁶. W tym czasie szkoła nie miała już charakteru wyznaniowego.

Gdy w 1829 r. założona została druga szkoła elementarna katolicko-ewangelicka w Łódce, pierwszym jej nauczycielem został Samuel Wagner, z pensją 600 złp. rocznie. W latach 1832–1837 pracował tu Edward Solms, który znał j. polski, niemiecki i francuski. Pochodził z Berlina. Uczył się w gimnazjum w Poznaniu. Egzamin zdawał w Piotrkowie. W 1837 r. otrzymał pracę w gimnazjum w Łomży⁷⁷. Na jego miejsce przyszedł Adolf Brose, który utrzymał się w szkole przez długie lata, do 1861 r. Urodził się w 1811 r. w Zdunach, w poznańskim. Uczył się w szkole elementarnej, a następnie w seminarium nauczycielskim we Wschowie. W 1837 r. zdał egzamin upoważniający go do nauczania w szkołach elementarnych przed inspektorem szkoły powiatowej w Łęczycy. Złożył także egzamin dający mu prawo do nauczania religii przed pastorem parafii ewangelickiej w Ozorkowie. Zmarł 8 VII 1861 r.⁷⁸

Gdy w 1862 r. doszło do rozdziału szkoły na katolicką i ewangelicką pierwszym nauczycielem został po śmierci A. Brosego Bogusław Waeschke⁷⁹. Był synem niemieckiego kolonisty. Urodził się 6/18 V 1820 r. Kształcił się w warszawskim seminarium nauczycielskim. Nominację na nauczyciela szkół elementarnych otrzymał w 1841 r. W 1874 r. na jego miejsce przyszedł Ferdynand Schwenke. Jego rodzice byli tkaczami. Urodził się 22 VI 1828 r. w Brzezinach. Uczył się w szkole elementarnej, potem prywatnie i w gimnazjum gubernialnym warszawskim. Pracował jako nauczyciel w kolonii Gałkówek. W Łodzi został mianowany na służbę 6/18 I 1862. Początkowo pracował w szkole ewangelickiej nr 3, następnie przeszedł do szkoły ewangelickiej nr 2.

W szkole ewangelickiej nr 4 uczył od 1 I 1862 Henryk Hessen. Gdy przybył do Łodzi był już człowiekiem starszym, z wieloletnią praktyką pedagogiczną. Posiadał wykształcenie średnie, uczył się w gimnazjum hamburskim, w swym rodzinnym mieście. Egzamin nauczycielski zdawał w gimnazjum gubernialnym w Warszawie w 1839 r.⁸⁰

Nauczyciele uczący w szkołach elementarnych ewangelickich byli Niemcami, bez względu na to, czy rodzili się w Niemczech czy w Polsce, w rodzinach kolonistów. Nie różnili się wykształceniem od swoich kolegów Polaków. Tak jak oni kończyli seminarium nauczycielskie (w Łowiczu 1808–1843, potem w Radzyminie 1843–1862), zdobywali naukę prywatnie lub uczyli się w gimnazjum. Zdawali egzamin przed inspektorem szkoły powiatowej albo dyrektorem gimnazjum. Do Łodzi przychodzili najczęściej już po kilku latach pracy peda-

⁷⁵ *Ibidem*, s. 28.

⁷⁶ AP.Ł, AmŁ, 4594, *Deło o ewangeliczeskim ucziliszcze, 1870–1873*, s. 73.

⁷⁷ O. Heike, *115 Jahre, op.cit.*, s. 7.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 7.

⁷⁹ AP.Ł, AmŁ, sygn. 1686, Akta szkoły elementarnej ewangelickiej w mieście Łódź 1862, s. 23.

⁸⁰ AP.Ł, AmŁ, sygn. 1689, Akta dotyczące się szkoły ewangelickiej elementarnej w mieście Łódź, 1862, s. 37.

gogenicznej. Aby uczyć w szkole elementarnej, musieli znać język niemiecki i polski. Dodatkowo nauczyciele ci zdawali egzamin z religii przed pastorem. Często pełnili również rolę kantorów lub ich zastępców. Byli więc ściśle związani z kościołem. Ich zaangażowanie gwarantowało przekazywanie właściwych treści religijnych i współpracę z pastorem.

Do pracy w szkołach mogli być poleceni przez pastora, ale o ich zatrudnieniu decydowało wykształcenie i przede wszystkim zgoda aktualnych władz szkolnych. Początkowo zwierzchnikiem łódzkich szkół i reprezentantem władz oświatowych był inspektor szkoły powiatowej w Łęczycy. W latach 40. – inspektor szkoły niemiecko-rosyjskiej, od 1860 r. – Naczelnik Łódzkiej Dyrekcji Szkolnej.

W 1844 r. rozporządzeniem Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego nauczyciele szkół elementarnych dopuszczeni zostali do Stowarzyszenia Emerytalnego⁸¹.

W 1866 r. podwyższono, po wielu staraniach, pensje nauczycielom bez różnicy wyznań. Odtąd niektórzy z nich zarabiali 250 rubli rocznie, w szkołach rzemieślniczo-niedzielnich 52 ruble.

W tym samym czasie, gdy szkoły przekształcano z wyznaniowych w narodowe, wyraźnie zaczęła słabnąć więź między wyborem nauczyciela a wpływem kościoła. W szkołach elementarnych proponowano początkowo, aby religii nauczali miejscowi pastory. Zgodzono się jednak, że „w tych szkołach, gdzie pastory nie będą mieli nauki, trzeba organizować egzaminy, w których pastory będą uczestniczyć – aby nauka była dobrze prowadzona”⁸². W konsekwencji, w końcu XIX w. konsystorz powiadomił Naczelnika Łódzkiej Dyrekcji Szkolnej o tym, że w szkołach elementarnych będą uczyć następujący nauczyciele: w szkole nr 16 Gustaw Kin, który będzie miał 6 godzin tygodniowo, w szkołach z rejonu św. Trójcy, nauczyciel-kantor z Nowosolnej Herman Günter (22 lekcje tygodniowo, 14 szkół), z rejonu św. Jana – nauczyciel-kantor z Dolnych Budów Dawid Zirkwitz (20 lekcji tygodniowo, 10 szkół). W 1900 r. uczył on w szkołach nr 3, 4, 5, 6, 7, 9, 12, 14, 19, 21.

W szkole przyfabrycznej Scheiblera religii uczyli w 1898 r. różni nauczyciele. W Oddziale I męskim Friedrich Gross, w Oddziale II męskim Wilhelm Kamenz, w Oddziale żeńskim – Maria Rondthaler, w pozostałych Johann Beck i Karl Hoch⁸³.

W szkołach rzemieślniczo-niedzielnich religii uczyli ci sami nauczyciele, którzy wykładali w szkołach elementarnych.

Aby wzmocnić obsadę kadrową szkół ewangelickich konsystorz wystąpił z propozycją powołania w Warszawie ewangelickiego seminarium nauczycielskiego, kształcącego przyszłych nauczycieli, którzy mogliby być jednocześnie organistami w parafiach, zaś na wsi w kantoratach sprawować w zastępstwie różne czynności.

⁸¹ Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego. Dodatek do nr 133, IV, 1834, s. 462.

⁸² AP.Ł, ŁDSz, sygn. 133, O pastorach ewangelickich, 1898.

⁸³ AP.Ł, PiSTŁDEA, sygn. 40, Kirchenvorsteherwahlen, 1885–1926.

29 IV 1866 nastąpiło uroczyste otwarcie w gmachu gimnazjum niemieccko-ewangelickiego w Warszawie, ul. Krakowskie Przedmieście 36, ale kościół nie miał prawie żadnego wpływu na program nauczania ani na religijne wychowanie seminarzystów, choć ponosił koszty utrzymania szkoły⁸⁴. O wszystkich zasadniczo sprawach decydowały rosyjskie władze świeckie. Nawet nauki religii udzielali nie warszawscy pastory, ale sprowadzeni z Rosji przez dowództwo garnizonu dla żołnierzy carskich wyznania protestanckiego Estończycy i Łotyże. Jednym z nich był ks. Fryderyk Polska, innym prefekt ks. Armin Paisert.

1 VII 1911 r. Seminarium przeniesiono do Łodzi, do budynku Banku Łódzkich Przemysłowców na ul. Ewangelicką. Oficjalnie nazywało się Łódzkim Nauczycielskim Seminarium, przez pewien czas Łodzer Evangelische Lehrerseminar⁸⁵. W Łodzi Seminarium opiekowało się Niemieckie Towarzystwo Szkolne i Wykształcenia (Deutsche Schul und Bildungsvarein)⁸⁶. Nauka w seminarium trwała 3 lata. Wielu nauczycieli uczyło później w szkołach ewangelickich, niemieckich, kantorskich, a także i polskich. Niektórzy kształcili się jeszcze dalej, wybierając na przykład teologię w Dorpacie i zostając później pastorami.

W łódzkich szkołach średnich i w niektórych prywatnych lekcji religii udzielali miejscowi pastory. I tak w szkole realnej niemieccko-rosyjskiej (przeniesionej z Warszawy w październiku 1845 r.) lekcji religii ewangelickiej udzielał pastor F. Metzner. Z jego wykładów konsystorz nie był zbyt zadowolony i w 1851 r. pouczył go, aby wykladał religię „nie tak ogólnie”⁸⁷. Po śmierci pastora, przejściowo nauczycielem religii (1854) „przy szkole powiatowej niemieccko-rosyjskiej” był Ferdynand Haefke z pensją 270 rubli. W 1858, wraz z powołaniem na pierwszego wikariusza przy pastorce, ks. Adolfa Rondthaler, jemu powierzono naukę religii. W 1867 r. religii uczył tu Friedrich Schneider, a śpiewu Michael de Gueldrie, Francuz urodzony w 1821 r. w Montojore, który skończył konserwatorium w Brukseli⁸⁸.

W gimnazjum żeńskim A. Rothert religię wykladała początkowo Emilia Remus (1878–1887), później jej kuzyn, pastor w Pabianicach Rudolf Schmidt (1887–1892), następnie pastor G. Manitius z Łodzi (1908–1910), pastor J. Dietrich (1909–1910) oraz pastor Paul Hadrian (od 1911 aż do swojej śmierci). Śpiewu uczył Anton Wirth z Wiednia⁸⁹.

⁸⁴ T. Stegner, *Polacy ewangelicy...*, *op.cit.*, s. 112.

⁸⁵ J. Raths, *Das deutsche Lehrerseminar [w:] Deutschtum in Anbruch. Vom Volkstumskampf der Deutschen in ostlichen Warthaland*, Leipzig 1942, s. 89–112; E. Kaiser, *Das deutsche Lehrerseminar in Lodz*, „Volksfreund Kalender” 1927, s. 78–85; E. Schlecht, *70-Jahre Deutsches Lehrerseminar*, „Volksfreund Kalender” 1937, s. 155–160.

⁸⁶ *Der deutsche Schul und Bildungsvarein zu Lodz 1907–1957*, Weidheim 1957, zusammengestellt: H. Markgraf, F. Weigelt.

⁸⁷ AP.Ł, PiSTŁDEA, sygn. 3, Akta dotyczące się parafii ewangelicko-augsburskiej św. Trójcy w Łodzi, 1849–1863.

⁸⁸ F. Weigelt, *Penne, Panker und Penäler. Eine Gedenkschrift für die Lodzer deutschen Gymnasium. 1866–1944*, Wuppertal 1972, s. 23; AP.Ł, ŁDSz, sygn. 229a, Akta dotyczące się Łódzkiego Realnego Gimnazjum i nauczyciela religii ewangelickiej B. I. Schneidera 1867, s. 6.

⁸⁹ *Denkschrift anlässlich des 50 jährigen Besteheus des Gymnasiums von A. Rothert, 1878–1929*, Lodz 1929, s. 11.

W Łódzkim Niemieckim Gimnazjum (1906–1944) młodsze dzieci uczyły religii H. Günter, natomiast starsze pastor parafii św. Trójcy A. Gerhard i pastor J. G. Friederberg. Lekcje śpiewu miał wybitny kapelmistrz K. Pöpperl⁹⁰.

W innych szkołach prywatnych religii na ogół uczyli zatrudnieni tam nauczyciele bądź sami właściciele (pensja Marii Barlach, szkoła Aleksandra Zimmera).

Nauczycielom religii od samego początku postawiono wysokie wymagania. Powinni oni „... nie przestając na gruntownym wykładaniu prawd religii podług książek do tego ważnego przedmiotu wyznaczonych, przysposabiać młodzież szkolną do wszystkich cnót człowieka i obywatela, przez najpotężniejsze i najświętsze do wieku uczniów stosowane religii pobudki, czerpane z biblii”⁹¹. Zgodne to było z założeniami etyki protestanckiej, o której tak pisał Max Weber: „prawdziwą wiarę [...] rozpoznać można [...] po chrześcijańskim sposobie życia. Służącym pomnażaniu chwały Bożej. Co temu służy, to można wyczytać z celowego porządku świata (*lex naturae*), w którym objawia się wola Boga. [...] by osiągnąć tę indywidualną pewność, nakazuje się, jako najlepszy środek, niezmordowaną pracę zawodową. Ona i tylko ona usuwa w cień wątpliwości religijne – i daje pewność stanu łaski”⁹². Nauczyciele religii zaliczani byli w latach 30. XIX w. do nauczycieli starszych razem z tymi, którzy wykładali historię, matematykę, języki starożytne, literaturę polską i rosyjską.

W Łodzi do lat 70. byli to nauczyciele szkół elementarnych. Dopiero później nastąpiła wyraźna specjalizacja, tak że już w latach 90. religii nauczali nauczyciele specjalizujący się tylko w tej tematyce i obsługujący wszystkie szkoły.

Pastorzy uczyli tylko w gimnazjach i w niektórych szkołach prywatnych. Natomiast nauki przedkonfirmacyjne prowadzone były w kościołach tylko przez pastorów.

Kościół miał zawsze wpływ na wybór nauczyciela, z czasem jednak coraz bardziej ograniczony. Taka sytuacja wyraźnie odpowiadała ówczesnym władzom oświatowym, które gwarantowały sobie ostateczny wybór nauczycieli, ale korzystali z propozycji władz kościelnych. Nauka religii odgrywała dominującą rolę w wychowaniu młodego pokolenia. Za dobre i moralne sprawowanie, polegające głównie na wypełnianiu praktyk religijnych i za pomyślne wyniki nauki otrzymywali uczniowie nagrody w postaci książek przeważnie o treści moralnej.

Nauka religii w szkołach i w kościele 1826–1914

Nauka religii, obok pisania, czytania i rachunków należała do podstawowych przedmiotów, których nauczano od początku w elementarnych szkołach.

Dla dzieci kolonistów, które uczyły się religii protestanckiej w szkole, motywacja była bardzo silna. Przede wszystkim religia łączyła ich z krajem rodzinnym, była przekazywana w języku narodowym, a więc stanowiło to dodat-

⁹⁰ *Das Lodzer Deutscher Gymnasium. Im Spannungsfeld zwischen Schicksal und Erbe 1906–1981.* Hrg. von P. Nasarski. Berlin-Bonn 1982, s. 17.

⁹¹ *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Oświecenia. Zakłady naukowe średnie*, Warszawa 1868, T. III, s. 60.

⁹² M. Weber, *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, Lublin 1994, s. 97, 94.

kową więź. Takie nastawienie zgodne było też z nauką Lutra, który uważał, że reforma systemu szkolnego jest pochodną reformy kościoła. Już w 1524 r. napisał „Do radnych wszystkich miast niemieckich, aby zakładali i utrzymywali szkoły chrześcijańskie” oraz w 1530 r. „Kazanie o powinności posyłania dzieci do szkoły”. Wątki pedagogiczne zawiera również Mały i Duży Katechizm⁹³. Zdaniem Lutra, człowiek przynależy w swojej egzystencji do dwóch porządków jednocześnie, a mianowicie do porządku zbawienia i porządku świeckiego⁹⁴.

W koncepcjach pedagogicznych wyrastających z idei Oświecenia nauczanie religii traktowano dość instrumentalnie. Widziano w nim środek prewencyjny mogący skutecznie zapobiegać demoralizacji niższych warstw społecznych. Uważano również, że religia jest istotnym elementem kształtowania osobowości i zwykłych obywateli. Od uczniów wymagano wypełniania praktyk religijnych. „Uczniowie wyznania katolickiego, co dzień, ile możliwości na mszę świętą, a uczniowie wszelkich innych wyznań chrześcijańskich co niedzielę i święta prowadzeni będą na nabożeństwo i naukę do swoich kościołów”⁹⁵.

Uważano wprost, iż „początkiem i zasadą cywilizacji jest religia – ona dopiero nauczyła człowieka, jaka jest jego godność, początek i koniec, na który jest stworzony”⁹⁶.

W Łodzi dla dzieci kolonistów wyznania protestanckiego utworzono w 1826 r. osobną klasę, gdzie uczyły się po niemiecku przede wszystkim religii, natomiast reszta przedmiotów prowadzona była częściowo w języku polskim.

Szkoła w Łódce, jak już wspomniano, utworzona w 1829, miała początkowo jedną izbę, w której uczyły się razem dzieci katolickiego i ewangelickiego wyznania. Tylko religii uczono osobno. Również w 1836 r., kiedy to polecono, aby urządzić w szkole dwa oddziały bez względu na wyznanie. W latach 50. nauka religii odbywała się 2 razy tygodniowo.

W szkole elementarnej uczono jej według krótkiego katechizmu Lutra aprobowanego przez zwierzchność duchowną wyznania protestanckiego i Historii Świętej. Na wychowanie religijne składać się miała nauka katechizmu i nauka moralna⁹⁷. Lekcje zaczynała modlitwa za cara i jego rodzinę. Naukę kończono również pacierzem.

Program do wykładu nauki religii ewangelickiej z 1855 r. przewidywał zapoznanie się z 10 przykazaniami (z Małego Katechizmu), podstawowymi zasadami wiary, wybranymi historiami świętymi (ze Starego i Nowego Testamentu) oraz krótką historię reformacji i życie Lutra⁹⁸.

⁹³ *Elementy pedagogiki religijnej*. Praca zbiorowa pod red. B. Milerskiego, Warszawa 1998, s. 10.

⁹⁴ B. Milerski, *Religia a szkoła. Status edukacji religijnej w szkole w ujęciu ewangelickim*, Warszawa 1998.

⁹⁵ *Zbiór Przepisów Administracyjnych*, *op.cit.*, T. III, s. 61.

⁹⁶ Instrukcja dla nauczycieli religii w szkołach Królestwa Polskiego, br.m.w. (po 1825), s. 3.

⁹⁷ *Elementy pedagogiki religijnej*, *op.cit.*, s. 113.

⁹⁸ *Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego*, Wydział Oświecenia, T. II. Zakłady naukowe średnie, Warszawa 1867, s. 17.

Władzę świecką nie zawsze satysfakcjonował poziom nauki religii. W 1850 r. zwrócono się do biskupów i pastorów z uwagami, że „nauka religii w szkołach elementarnych ogranicza się do uczenia dzieci na pamięć katechizmu, wtenczas kiedy korzystniej byłoby aby go objaśnić”⁹⁹.

W końcu XIX w. uczono religii 2 razy w tygodniu. Program był następujący: oddział przygotowawczy miał naukę katechizmu i modlitw, I oddział realizował dalszy ciąg katechizmu i naukę modlitw, w II oddziale uczono psalmów, pieśni, biblijnych opowieści i katechizmu (tzw. Hauptstück i „Was ist das”), w III oddziale były opowieści ze Starego i Nowego Testamentu, katechizm, pieśni i modlitwy.

Wspomniany nauczyciel D. Zirkwitz prowadził statystykę uczniów uczących się religii protestanckiej w szkołach, w których wykładał. I tak do szkoły nr 3 uczęszczało 46 uczniów, nr 11 – 12, nr 5 – 54 (w tym 3 baptystów i 2 reformowanych), nr 6 – 61, nr 7 – 148, nr 9 – 71, nr 12 – 76, nr 14 – 14, nr 19 – 41, nr 22 – 42 (w tym jedna baptystka)¹⁰⁰.

Według takiego samego programu uczono w szkołach przyfabrycznych, prywatnych i gimnazjach.

W szkołach niedzielno-rzemieślniczych nauka religii według zaleceń „powinna być wykładana po nabożeństwie, z rana. Ma to być nauka moralna i przedstawiająca obowiązki względem siebie – bliźniego, o posłuszeństwie, pracowitości, wstrzemięźliwości, rzetelności, ma być połączona z nauką czytania”¹⁰¹.

Jak z tego widać, przywiązywano dużą wagę do wykształcenia rzemieślnika, który nie tylko będzie nauczony zasad wiary, ale równocześnie będzie posłuszny wobec władzy zwierzchniej.

Obok religii w szkołach, wykładano ją także na naukach przedkonfirmacyjnych w kościele. Do nauczania należał katechizm, historie biblijne i pieśni oraz wprowadzenie w liturgiczne i diakonalne zadania kościoła, a więc wprowadzenie w życie kościoła. Przed przystąpieniem do konfirmacji należało zdać egzamin z kilkumiesięcznej nauki¹⁰².

Nauki przedkonfirmacyjne zaczynały się na ogół w końcu roku bądź w styczniu. Parafianie byli powiadamiani o tym na niedzielnych nabożeństwach oraz przez prasę (gdy ta pojawiła się w Łodzi)¹⁰³. „Nauka konfirmacyjna jest udzielana osobno dla chłopców i dziewczynek. Poświęca się na nią 100–120 godzin. Dzieci uczęszczają na nią regularnie” (tłum. H.K.)¹⁰⁴.

Nauki konfirmacyjne udzielane były przez pastorów, „ale tylko tej młodzieży, która umie czytać i pisać, oraz zna katechizm, inni będą w II klasie przygotowawczej”.

⁹⁹ AP.Ł, AmŁ, sygn. 1664, op.cit., s. 11.

¹⁰⁰ AP.Ł, PiSTŁDEA, sygn. 40, op.cit.

¹⁰¹ *Zbiór Przepisów Administracyjnych*, op.cit., T. I, s. 533.

¹⁰² M. Loskot, *Ewangelickie nauczanie konfirmacyjne*, Warszawa 1987, s. 14, praca magisterska, CHAT.

¹⁰³ „Lodzer Zeitung”, 1872, nr 2, s. 3.

¹⁰⁴ E.H. Busch, *Beiträge zur Geschichte und Statistik des Kirchen und Schulwesens der evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Königreich Polen*, St. Petersburg, Leipzig 1867, s. 223.

W końcu XIX w. konfirmanci w kościele św. Jana uczyli się z książeczek pastora W. Angersteina, który również prowadził I oddział. W 1886 r. do konfirmacji przystąpiło 202 dzieci, w 1892 – 322, w 1904 – 792, 1905 – 671, 1906 – 819, 1907 – 790.

W XX w. do konfirmacji zaczęła przystępować regularnie niewielka liczba dzieci, która zdawała egzamin w języku polskim. Do egzaminu przygotowywani byli przez pastora W. Angersteina i J. Dietricha. W 1909 r. było ich 9¹⁰⁵.

Kościół św. Jana miał od 27 X 1895 salę wybudowaną specjalnie dla konfirmantów – dzieci uczyły się w niej, zdawały egzamin i następnie późną wiosną, na Wielkanoc, przystępowały do konfirmacji. Taką salę miał również kościół św. Mateusza. W 1911 r. rozpoczęto budowę właśnie od sali konfirmacyjnej. Nauki miał dla dzieci parafian najpierw pastor S. Manitius, a później pastor T. Patzer.

W 1913 r. opracowano instrukcję dla pastorów św. Trójcy. W paragrafie 7 zapisano, że konfirmacja odbywa się w czasie Wielkanocy, nauka zaczyna się w adwencie, albo jeszcze wcześniej. W I oddziale znajdują się dzieci lepiej przygotowane, nauka odbywa się w niedzielę, w grupach po południu, w sali konfirmacyjnej albo w kościele. Dzieci zdają następnie egzamin z katechizmu, historii biblijnych i pieśni przed pastorem I oddziału¹⁰⁶.

Konfirmacja była ważnym wydarzeniem w kościele protestanckim. Niektórzy parafianie bardzo ją wspierali. L. Grohman dał np. 1000 rubli z okazji ślubu córki i za te pieniądze kupiono fioletowe ubrania dla konfirmantów i zielone przykrycie na ołtarz. W 1898 Alfred Gehlig testamentem zapisał 5000 rubli rocznie na odzienie dla biednych konfirmantów.

Podręczniki do nauki religii protestanckiej 1840–1916

Zachowane dokumenty rzadko zamieszczają informacje o książkach przechowywanych w bibliotece. W spisach „utensyliów” podawane są tylko tytuły książek, bardzo rzadko zapisywano rok i miejsce wydania.

Pierwsza wzmianka pojawia się w 1869 r. W spisie książek szkoły ewangelickiej nr 4 uwzględniono: *Die Bibel, Das Neue Testament, Der kleine Katechismus i Achzig Kinderlieder*¹⁰⁷. W szkole nr 9 znajdowały się *Psalmy Dawida* oraz *Land und Volk Izrael*¹⁰⁸.

Ustawa dla gimnazjów i szkół obwodowych tudzień elementarnych zatwierdzona w 1840 r. mówiła w art. 13, iż religii należy uczyć „wg. krótkiego katechizmu właściwego wyznania oraz historii świętej”¹⁰⁹.

Przepisy wydane w 1851 r. dotyczące zaopatrywania szkół elementarnych w książki ograniczały zakup tychże za pośrednictwem opiekunów, a cedowały tę czynność na dyrektorów gimnazjów oraz inspektorów szkół wyższych realnych. Zobowiązywano ich do przedstawiania w lutym każdego roku spisu książ-

¹⁰⁵ AP.Ł, PiSTŁDEA, sygn. 40, op.cit.

¹⁰⁶ AP.Ł, *Ibidem*, sygn. 40, op.cit.

¹⁰⁷ AP.Ł, ŁDSz, sygn. 841, Akta szkoły elementarnej ewangelickiej w Łodzi 1868–1871, s. 87.

¹⁰⁸ AP.Ł, ŁDSz, sygn. 874, Akta szkoły elementarnej nr 9 w Łodzi 1866–1884, s. 23.

¹⁰⁹ *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego, op.cit.*, T. I, s. 277.

żek i szkół, do których mają być przekazane. „Również zachowana ma być ścisła uwaga, ażeby dla szkół elementarnych ewangelickich wybierane były książki potrzebom ich odpowiednie a w przedmiotach religijnych li tylko dla tychże szkół przepisane”.

Niedługo potem, w 1856 r. wydano *Instrukcję do wykładu nauki religii ewangelickiego wyznania*¹¹⁰. Program przewidywał posługiwanie się w nauczaniu *Małym Katechizmem* M. Lutra, historiami świętymi oraz wrywkami ze Starego i Nowego Testamentu. Autorzy instrukcji polecali podręcznik: *Zwei und zwei und fünfte biblische Geschichte für Schulen und Familien*, Stuttgart bei J. F. Steinkopf. Książka ta używana była w Łodzi jeszcze w końcu XIX w., m.in. na pensji Berlach i w prywatnej szkole A. Zimmera¹¹¹.

Z 1871 r. pochodzą inwentarze, w których podane są miejsca i lata wydania. *Die Bibel* dr M. Lutra sprowadzono z Berlina i Wiednia, w 1862, *Der kleine Katechismus* dr M. Lutra był wydany w Leipzig, Dresden, Neu Rupin, *Das Neue Testament* znalazł się w Łodzi w kilku wydaniach: Wien 1867, Berlin 1864, *Das Jahre heilige Schrift*, Köln 1867, *Achzig Kirchenlieder*, Breslau 1862, *Land und Volk Israel von Karl Hoch*, Stuttgart 1809¹¹².

W szkole ewangelickiej nr 1 znalazła się również *Das Gesangbuch*, Psalmi z 1869 r. oraz wydana po polsku *Biblia Święta, tj. wszystko pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Wiedeń 1867.

Wszystkie książki do nauki religii ewangelickiej sprowadzane były z zagranicy, głównie z Niemiec, ale także z Wiednia, prawdopodobnie poprzez pastorów utrzymujących kontakt z Galicją.

W 1880 r. dzięki inicjatywie pastorów został wydany śpiewnik pieśni kościelnych po niemiecku w 1889 r., a *Śpiewnik dla kościoła Ewangelicko-Augsburskiego* w Królestwie Polskim, Warszawa, nakładem kasy Wdów i Sierot po Pastorach. Zawierał on 418 pieśni. Zostały uporządkowane też kwestie liturgiczne, poprzez ułożenie nowej agendy¹¹³. Ten zbiór modlitw i porządku nabożeństw ukazał się drukiem w j. niemieckim w latach 1886–1888 i w j. polskim w 1874 r. Książki te sprowadzane były przez pastorów do parafii i służyły zarówno duchowieństwu, jak i wiernym. Pastor W. Angerstein używał od 1893 r. opracowanego przez ksiebie *Kursu nauki przedkonfirmacyjnej*”, Warszawa 1893 oraz *Mały Katechizm Lutra*¹¹⁴. Posiadał również *Mały Katechizm* opracowany

¹¹⁰ *Ibidem*, T. IV, s. 17.

¹¹¹ APŁ, PiSTŁDEA, sygn. 40, op.cit.

¹¹² APŁ, ŁDSz, sygn. 2085, Inwentarz szkoły nr 4, s. 30.; ŁDSz. sygn. 2084, Spis inwentarza szkoły elementarnej ewangelickiej nr 3 w Łodzi 1870–1971, s. 7; ŁDSz. sygn. 2082a, Katalog książek i pomocy szkoły ewangelickiej nr 1 Łodzi 1876, s. 3; ŁDSz. sygn. 2082, Spis inwentarza szkoły elementarnej ewangelickiej nr 1 w Łodzi 1871, s. 5; ŁDSz. sygn. 2083, Spis inwentarza szkoły elementarnej ewangelickiej nr 1 w Łodzi 1871–1878, s. 3.

¹¹³ Agenda dla zborów Ewangelicko-Luterskich w Rosyji zaprowadzona w zborach ewangelicko-augsburskich w Królestwie Polskim. Tłumaczenie z niem. ks. Gustaw Manitius, pastor parafii ew.-augsb. warszawskiej, Warszawa 1874.

¹¹⁴ W. P. Angerstein, *Mały Katechizm Lutra i kurs nauki przedkonfirmacyjnej*, Warszawa 1898.

przez G. Manitiusa¹¹⁵ oraz J. Krügera¹¹⁶. Zarówno polskie, jak i niemieckie książki służyły mu do prowadzenia zajęć nauki przedkonfirmacyjnej.

W szkołach niemieckich, gdy był już możliwy wybór, opierano się na niemieckich książkach religijnych, wychodząc z założenia, że niemieckie dzieci należy uczyć religii po niemiecku.

Udział kościoła ewangelicko-augsburskiego w procesie nauczania od samego początku był bardzo różny i w dużym stopniu zależy od polityki władz oświatowych. Szkoły elementarne, które nosiły w Łodzi nazwę ewangelickie, nie były prowadzone przez kościół, ale przez miasto. Podlegały one również centralnym władzom oświatowym w Warszawie. Nazwa: ewangelicka lub katolicka informowała, jakiego wyznania dzieci uczą się w tej szkole i kto się tą szkołą opiekuje: pastor czy ksiądz katolicki. W tym sensie była to szkoła wyznaniowa. Uczyli w niej nauczyciele – ewangelicy, poleceni przez konsystorza lub pastora, którzy zatwierdzani jednak byli przez aktualne władze oświatowe. Szkoły utrzymywane były ze składek ludności mieszkającej w Łodzi oraz w pewnym stopniu z budżetu centralnego. Taka sytuacja, ze zmianami roli opiekunów, trwała do 1865 r.

Kolejne lata przynoszą dwie zmiany. Szkoły wyznaniowe przekształcane są w szkoły narodowe. Szczególnie proces ten jest widoczny w pierwszej połowie XX wieku.

Kościół ewangelicko-augsburski angażował się w różne inicjatywy oświatowe. Działał szczególnie na terenie szkoły, kantoratów i nauczania religii. Był więc widoczny na różnych oświatowych obszarach działania.

¹¹⁵ Przewodnik obejmujący katechizm mniejszy *Lutra* przetłóżony z dzieła dr Jana Konrada *Ir-mischerera*. Aprobowany przez fakultet Teologiczny w Erlandzie przez ks. G. Manitiusa *Super-intendenta*, Warszawa 1895.

¹¹⁶ J. Krüger, *Objaśnienie małego katechizmu dr M. Lutra w pytaniach i odpowiedziach*, Warszawa 1901.